

KO'HITANG TOG' OLDI QISHLOQLARIDA UY-JOYLAR QURILISHINING SHAKLLANISHI VA TURLARI

XURRAMOV Zahiriddin Zokir o'g'li

Termiz davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada Surxon vohasining ajoyib maskanlaridan biri bo'lmish Ko'hitang tog' oldi qishloqlari va u yerdagi uy-joylarning qurilish usullari, uy-joylarning turlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: *Kapa, sariq tol, Chang'arog', o'tov, «kapa cho'p», xaprmach, bo'g'jama, qora uy.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассказывается о горных селениях Кохитанг, одном из чудесных мест Сурханского оазиса, способах строительства там домов и типах домов.

Ключевые слова: *Капа, желтая ива, Чангарог, капа палка, хапрмач, вугчама, черный дом.*

ABSTRACT

The article talks about the mountain villages of Kohitang, one of the wonderful places of the Surkhan oasis, the construction methods of the houses there, and the types of houses.

Keywords: *Shack, yellow osier, Chang'arog', paddock, «kapa cho'p», xaprmach, bo'g'jama, black home.*

KIRISH

O'zbekiston hududida uy-joylar qurilishi bir necha ming yillik tarixga ega bo'lib, xususan, «Jarqo'ton shahar qurilishi yodgorligi bundan uch yarim ming yil muqaddam (hozirgi Surxondaryo viloyati Sherobod tumani hududi) Sherobod daryosining ko'hna o'zani Bo'stonsoy yoqasida joylashgan, maydoni taxminan 100 gektar bo'lgan. Shahar ikki qismdan iborat, ya'ni «Arki a'lo» va «Shahriston» dan iborat. Arki-a'loda shahar xokimining qarorgohi-hukumdon saroyi joylashib, Arki-a'loning umumiy maydoni 3 gektarni tashkil etgan, hamda uning atrofi qalin mudofaa devori bilan o'rab olingan «Arki-a'loga» tutashgan mudofaa devori sharqiy va janubiy qismdan iborat bo'lgan. Bu qadimgi shaharning asosiy aholisi-dehqonlar va hunarmandlar bo'lib ular yashagan joy «shahriston» deb atalgan.

Shu jihatdan ham uy-joylarning qurilishi, tuzilishi va ichki jihozlarida xalqlarning xo'jaligi, moddiy madaniyati hamda xarakterining aks etishi uning o'rganishning ahamiyatini yanada oshiradi. Ajdodlarimiz imorat qurishda uning sifatiga alohida e'tibor berganlar. Tarixga nazar solsak Ko'hitang tog' oldi

qishloqlaridagi masjid, madrasa, xonaqolar o'ta mustahkam xumdonda pishirilgan g'ishtlardan bunyod etilgan. Chupqori usuldagi uylar tumani xalqining azaliy udumi bilan bog'liq. Chunki u zilzilaga bardoshliligi, qishda issiq, yozda salqin bo'lishi bilan ajralib turadi. G'isht qo'yish uchun faqat ariq, quduq suvidan ishlatilib, sho'r suvdan aslo foydalanilmagan. G'isht quyosh issig'ida qurigandan so'ng, xumdonda pishirilgan. O'tin sifatida zardoli, saksovul, sho'ra poyasidan foydalanilgan, chunki ular yonganda yuqori haroratga ega bo'ladi, g'isht sovugandan so'ng ma'lum vaqt suvga tashlab qo'yilib, uning pishiqligi, yaroqliligi chidamliligi aniqlangan. Agar g'ishtda kemtik, mo'rtlik alomatlari ko'rinsa imoratga ishlatilmagan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ko'hitang tog' oldi qishloqlarining yarmi o'troq dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi chorvador aholisining asosiy turar joylari mavsumiy va vaqtinchalik bo'lib, ularni lochiq, kapa, chum, chayla, chodir, yer tom, to'la, cho'pon to'la, bog' tom, o'tov, qora uy, oq o'tov, qizil o'tov kabilar tashkil etgan. Ko'hitang tog' oldi qishloqlari aholisi mavsumiy va vaqtinchalik turar joylar ichidan eng ko'p tarqalgani qora uy (o'tov) bo'lib, uning vujudga kelish tarixi bir necha ming yilliklarga borib taqaladi. Miloddan avvalgi V asrda tarix otasi Gerodot o'zining «Tarix» nomli asarida argiplarni mavsumiy va vaqtinchalik turar joy sifatida qurgan uy joy uchun qurilish anjomini tabiiy o'sib turgan daraxtlardan foydalanganliklari xaqida to'xtalib: «Har bir oila daraxt tagida yashaydi. Qishda daraxt qalin oq qigiz bilan yopiladi, yozda esa kigiz olib tashlanadi,»-deb qayd etgan. Ko'hitang tog' oldi qishloqlari aholisining o'tovlari esa o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ko'hitang tog' oldi qishloqlari aholisining qora uy (o'tov)lari ya'ni yurtlari ikki qismdan; a) tol (sariq tol) novdalaridan qilinib, bu uyning suyagi deb ataluvchi keraga, uvuq va chang'aroqdan; b) uyni ustini yopuvchi jihozlar-to'rliq, uzuk va tuynukdan tashkil topgan. Uyning panjara qismi keraga bo'lib, keragalar 48 boshdan 74 boshgacha bo'ladi. Asosan bitta qora uyda to'rtta keraga bo'lib, bu har bir keraga uyning to'rtidan bir qismini egallagan, hamda bu qanot deb nomlangan. Qanotlarning birlashgan joyini jafsar deb atashgan. Jafsarlarga balandligi olti yarim, sakkiz yarim qarich uzunlikdagi jafsar qoziqlar qoqilgan va keragalar jafsar ip (bov)lar bilan jafsar qoziqlarga maxkamlangan. To'rtala keraga birlashtirilib, qora uyning panjara qismini tashkil etgan. Keragalardan xosil bo'lgan panjara kataklari ko'zanak deb atalgan. Ko'zanaklarning keng ya'ni yel ko'zanak hamda tor ko'zanak kabi turlari bo'lib, Ko'hitang tog' oldi qishloqlarining o'troq dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholisi asosan tor ko'zanak uylar qurishgan. Ko'chmanchi yoki yarim ko'chmanchi aholisi esa yel (keng) ko'zanakli uylar qurishgan. Chunki, yel (keng) ko'zanakli uylar

nisbatan yengil va ixcham bo‘lib, ko‘chish chog‘ida ulov (tuya, ot yoki eshak)ga ixchangina joy bo‘lgan. Har bir qanotda 12 tadan chinqoq ya‘ni quloq bo‘lsa, qora uy 48 boshli, 16 tadan chinqoq bo‘lsa 64 boshli qora uy deb atalgan. Keraga panjaralari keraga ko‘ki ya‘ni xo‘kiz yoki tuya terisidan mahsus tayyorlangan tasmalar bilan bog‘langan. Shuningdek, keraga ko‘ki qora uyning oshiq- moshig‘i sifatida ham ishlatilgan. Xo‘jamulki, Shaldiroq, Obodon qishloqlarida keragalar yoyilganda 7-8 qarich balandligidagi panjaralarni tashkil etsa, Zarabog‘, Maydon, Poshxo‘rd, Qorabog‘, Sherjon, Vandob, Xatak, Bedak, Oqtosh, G‘urjak, Kampirtepa, Xo‘janqo qishloqlarida esa 6 qarichni tashkil etgan. Yig‘ishtirib olinganda balandligi 12-14 qarichni, eni esa 3-4 qarichni hosil qilgan. Qora uyning eshigi «turdi» ya‘ni ustki, pastki hamda yon bo‘sag‘alardan iborat bo‘lib, keraganing old tomoni uy eshigining yon bo‘sag‘a ya‘ni yon ustuniga berkitilgan. Yon bo‘sag‘alarning ikki uchi turdi (tepa) va pastki bo‘sag‘alarning chuqurchasiga kiydirilgan. Turdi (tepa bo‘sag‘a)ning ustki qismida beshta yetim uvuq uchun chuqurchalar qilingan. Ikki yon bo‘sag‘aning keragalarga kelib birlashtiriladigan joyi uzunasiga o‘yib, ariqcha shaklida qazilgan va keragalar shu chuqurchaga joylashtirilgan.

Besh-olti qarich balandlikda qamishdan chiy to‘qilib, keragalarning tashqi qismiga tutilgan. Bunda ikki yoki uchta chiy yetarli bo‘lgan. Chiy to‘qishda esa qamish po‘stlog‘idan ajratilib, besh yoki olti qarich uzunlikda qirqilgan hamda chiy to‘qish dastgohida echki qilidan yigirilgan shardozi (ip)lar bilan to‘qib chiqilgan. Qora uyning keraga va bo‘sag‘alari o‘rnatilib bo‘lgandan keyin, keraganing qismidan eni 1-1,5 qarich bo‘lgan rangga bo‘yalgan jundan to‘qildan bog‘ish hamda o‘rta qismidan eni yarim qarichdan uzunroq bo‘lgan rangga bo‘yalgan jundan to‘qilgan jafsar bo‘ya ya‘ni ayil aylantirilgan va ikki uchi yon bo‘sag‘alariga tortib bog‘langan. Bular keragalarning o‘tirib qolmasligi, qolaversa jafsarlarning ochilib ketmasligi hamda keragalarning orqaga qarab qiyshaymasligi uchun ko‘rilgan choradir.

Ko‘hitang tog‘ oldi qishloqlarida qora uyning uvuqlari tol novdasidan yasilib, Zarabog‘, Maydon, Poshxo‘rd, Qorabog‘, Sherjon, Vandob, Xatak, Bedak, Oqtosh, G‘urjak, Kampirtepa, Xo‘janqo qishloqlarida sakkiz-to‘qqiz qarich uzunlikni tashkil etib, diametri qo‘l o‘rta barmog‘ining bir yarim ikki bo‘g‘in uzunligini tashkil etgan. Uvuqning egilgan joyi keraga chinqoq (quloq)lariga mahkamlangan. Uvuqlarning soni uyning necha boshli bo‘lishligiga bog‘liq bo‘lib, qora uy 52 boshli bo‘lsa, uvuq 52 ta, yoki 74 boshli bo‘lsa uvuq ham 74 ta bo‘lgan. Albatta yetim uvuqlar bunga kirmagan. Yetim uvuq deb ustki bo‘sag‘aga ya‘ni eshik ustiga o‘rnatiladigan beshta uvuqqa aytilgan. Chunki yetim uvuqlarning egilgan joyi qisqaroq bo‘lib, bir qarichdan oshmagan. Uchi esa chang‘aroq teshiklarga kiritilgan. Qora uyning chang‘arog‘i toldan doira shaklida egib qilinib, uning aylanasi 8-9 qarichni, qalinligi esa bir

qarichni tashkil etgan. Bu qasqoq deb atalgan. Chang‘arog‘ qasqog‘ining ustki qismiga toldan tayyorlangan tayoqlar gumbaz shaklida egilib chang‘aroq teparog‘idan o‘yilgan birinchi qator teshiklariga tiqilgan. Tayoqlar xoch shaklida kesishib, o‘rta qismi esa tuya yoki xo‘kkiz ko‘ni (terisi)dan tayyorlangan tasma bilan bog‘langan. Chang‘aroqning asosi bo‘ylab «chang‘aroq solma» deb nomlangan qizil bov (ip) aylantirib tutilgan.

Ko‘hitang tog‘ oldi qishloqlarida qora uy suyagini ko‘tarishda ya‘ni tikka qilishda ikkita uvuqni echki shoxiga o‘xshatib, egilgan joylari bir-biriga qarama-qarshi xolatda bog‘lab, chang‘aroq shuning yordamida balandlikka ko‘tarilgan hamda uch yoki to‘rtta ayol uvuqlarni chang‘aroqning pastki qator teshiklariga kiritib, pastki qismini keraga chinqoq (quloq)lariga mustahkamlab bog‘lagan. Uvuqlar chang‘aroq teshiklariga kiritilib bo‘lgandan keyin, eni 2-2,5 bo‘g‘in uzunlikda bo‘lgan, jundan guldor qilib to‘qilgan tizmalar bilan mustahkamlangan. Uvuqlarning egilgan joyidan ya‘ni tizmaning tagidan qur uyning butun aylanasiga tutilgan. Qur jundan guldor qilib to‘qilib, eni 1,5-2 qarich uzunlikda bo‘lgan. Qora uyning ichini chiroyli qip-qizil tusda ko‘rsatib turish uchun bir qarich enlikda qizil gulli qilib, jundan to‘rlab, sachoqlari qubballi qilib to‘qilgan guldurovuq qurning tagidan tutilgan. Ko‘hitang tog‘ oldi qishloqlarida o‘tmishdan mavjud bo‘lgan turar joylardan biri kapa bo‘lib, vohada, qolaversa o‘zbeklarda «kapa», «chayla» deb atalsa qozoqlarda esa «kurke» deyiladi. Kapa vaqtinchalik va mavsumiy turar joy bo‘lib tezda yig‘ishtirib olishga qulayligi hamda sodda tuzilganligi bilan ajralib turadi. Vohada kapani yumaloq (gumbazsimon) va tik (konus) shaklida bo‘lib o‘rtacha kattaligi eniga uch-to‘rt quloch, bo‘yiga besh-olti quloch bo‘lgan. Kapani tikish uchun uzunligi uch to‘rt quloch, diametri bir yarim, ikki bo‘g‘in keladigan tol yoki (tut, yulg‘un, archa, zarang) ya‘ni «kapa cho‘p» yerga bir qarich uzunlikda, orasi uch qarich enlikda qoqilgan. Kapa cho‘plar bo‘shamasligi uchun ikki quloch yuqorirog‘idan jundan to‘qilgan tizma bilan bog‘lab chiqilgan. Jundan eni to‘rt quloch, bo‘yi olti sakkiz quloch uzunlikda kigiz qilingan bo‘lib shamol, dovul ko‘tarib yubormasligi uchun to‘r burjiga jundan arqon qilinib, kapa cho‘pga bog‘langan. Pishiq qilib, mustaxkam tayyorlangan bu kigizlardan qor va yomg‘ir o‘tmagan. Shuningdek, kigizdan tashqari qamish yoki ustidan somonli loy bilan loy suvoq qilganlar. Yozgi kapalar esa qamish bilan yopilgan. Ayrmlarining usti somonli loy bilan suvalgan. Eshik og‘ziga qish faslida kigiz, boshqa issiqli kunlarda bo‘yra yoki sholdan to‘qilgan mato to‘shab qo‘yganlar. Ipoq, Qorluq qishloqlarida tepasidan tutun chiqadigan tuynuk qilingan. Yerga chiy (bo‘yra) to‘shalib, ustidan kigiz yoki gilam to‘shaganlar. Kapaning devoriga taqab xaprmach, bo‘g‘jama, ko‘rpa, yostiq hamda boshqa buyumlar qo‘yilgan. Kiraverishda eshikka yaqinroq joyda o‘choq bo‘lib, tutun tuynukdan

chiqib turgan. Shuningdek sandaldan foydalanganlar. Ko‘hitang tog‘ oldi qishloqlarida kapalarning ustuni maxsus qamishdan to‘qilgan bo‘yralar bilan yopganlar. Bu kapani vohani yuz, do‘rmon, qorluq, barlos urug‘iga mansub aholi «xos kapa», qo‘ng‘irotlar esa «chum» deb ataganlar. Xulosa qilib aytganda bulardan ko‘rinib turibdiki ko‘hitang tog‘ oldi qishloqlari aholisi turar joylari o‘ziga xos tarzda rivojlangan bo‘lib, jahon xalqlari moddiy madaniyatida o‘z o‘rniga egadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Tursunov S. va boshq. Surxondaryo – etnografik makon. –Toshkent: Akademiashr, 2012.
2. Tursunov.S.N va boshqalar.Surxondaryo tarixi.T., “Sharq”.2004.
3. Jabborov I.“O‘zbek xalqi etnografiyasi”T, “O‘qituvchi”. 1994
4. Nazarov N. Laqaylar: etnografiya, lingvistika va folklor. Toshkent-2010